

Suvremeni folklor na primjeru torcide

Jurić, Marko

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:922964>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-20**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Naziv fakulteta

SUVREMENI FOLKLOR NA PRIMJERU TORCIDE

Završni rad

Pula, rujan, 2018.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Naziv fakulteta

MARKO JURIĆ

SUVREMENI FOLKLOR NA PRIMJERU TORCIDE

Završni rad

JMBAG: 0303056505, redoviti student

Studijski smjer: Hrvatski jezik i književnost

Predmet: Hrvatska usmena književnost

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Filologija

Znanstvena grana: Kroatistika

Mentor: doc. dr. sc. Danijel Mikulaco

Pula, rujan, 2018.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani _____, kandidat za prvostupnika _____ ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, _____, _____ godine

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, _____ dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom

koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, _____ (datum)

Potpis

SAŽETAK

Torcida je navijačka skupina Hajduka, osnovana 28. listopada 1950. godine. Danas, u Torcidi ima članova različitih dobnih skupina, što je i logično jer je ona i najprije formirana, pa je dio njezinih osnivača već ostario i čine jezgru Torcide. Odnosi između pripadnika Torcide su određeni neposrednim kontaktima i stanovitim egalitarizmom, izniklim iz osnovne matrice spontanosti. Članovi jezgre uglavnom se prepoznaju po nadimcima, većina njih uopće ne zna prava imena i prezimena onih s kojima se često druže. Potrebno je ukazati na to kako za mlade pripadnike Torcide sudjelovanje u navijačkom ritualu ima stanovitu inicijacijsku funkciju. Navijačkoj grupi pristupa se uglavnom u dobi od dvanaest do šesnaest godina, u počeku se njezina aktivnost promatra sa strane, da bi se potom počela slijediti uvriježena kolektivna ponašanja. Naime spomenuta kolektivna ponašanja se prepoznaju kao specifični oblici folklor s elementima umjetničkog usmenog izraza ili pak ekspresije koja se javlja kao očitovanje unutarnjeg doživljaja. Kolektivno ponašanje pripadnika Torcide određeno je, u prvom redu, osnovnom matricom spontanosti. Mnogi oblici ponašanja te i drugih navijačkih grupa, osobito oni obilježeni nasiljem, izbijaju na stanovit ad hoc način, bez prethodnog dogovora o tome. No, na aktivnost Torcide, a vjerojatno i drugih skupina te vrste, znatno utječu i odluke kojima se pripremaju određene akcije. Nipošto ne treba ispustiti iz vida ni potrebu pojedinca za osobnom afirmacijom koju zadovoljava unutar navijačke grupe, a nije to u mogućnosti realizirati u drugim područjima i u svom izvan navijačkom životnom okruženju, koje uglavnom doživljavaju bezosjećajnim i dosadnim.

Ključne riječi: *Torcida, Hajduk, navijači, aktivnosti, rituali, folklor, usmeni oblici*

SADRŽAJ

UVOD	1
1. POVIJEST TORCIDE.....	3
1.1. Specifičnosti koje se oblikuju u anegdote o klubu	4
1.2. Od 1945. do kraja šezdesetih	5
1.3. Sedamdesete godine	7
1.4. Osamdesete godine	9
1.5. Od osamostaljenja Hrvatske do danas	12
2. STRUKTURA NAVIJAČKE GRUPE TORCIDE	13
2.1. Broj pripadnika navijačke skupine Torcide.....	13
2.2. Socijalni sastav i socijalna obilježja pripadnika Torcide.....	14
2.3. Hijerarhija Torcide	15
2.4. Tipologija pripadnika navijačke skupine Torcide	18
2.5. Donošenje odluka i grupna komunikacija	21
3. NAVIJAČKI RITUAL.....	24
3.1. Ikonografija (vizualna ekspresija)	24
3.2. Pjevanja i skandiranja (verbalna ekspresija)	29
3.2.1. Primjeri skandiranja i pjesama.....	32
3.3. Fizičko nasilje kao vrhunac navijačke ekspresije.....	35
ZAKLJUČAK	38
POPIS KORIŠTENE LITERATURE	40
POPIS ILUSTRACIJA.....	42

UVOD

Torcida je navijačka skupina Hajduka, osnovana 28. listopada 1950. godine. Torcida je najstarija navijačka skupina u Europi. Klub navijača djeluje na adresi Zrinsko-Frankopanska 17, Split. Slogan navijača je "Hajduk živi vječno", kojim se svjedoči o dugoj i neprekinutoj tradiciji imena koje opstoji bez promjene od osnivanja do danas. Države (Austro-ugarska, Jugoslavija) i lige su propadale, odakle i geslo: Hajduk "živi vječno" i "Živimo za Hajduk".

Osnivanju Torcide prethodilo je organizirano navijanje još od osnivanja Hajduka 1911. godine. Prvi organizirani odlazak navijača na domaće gostovanje zabilježeno je 1927. protiv HAŠK-a u Zagrebu, a na inozemno gostovanje 1936. protiv Rome u Rimu. Torcida je osnovana 1950., uoči nogometne utakmice s Crvenom zvezdom koju su pokrenuli dalmatinski studenti u Zagrebu Vjenceslav Žuvela, i uz njega Ante Ivanišević, Ante Dorić i još neki, a prema riječima Ante Dorića glavni poticaj dao im je Bajdo Vukas koji je oduševljeno pričao o atmosferi na brazilskim stadionima.

Splitski studenti koji su studirali u Zagrebu željeli su napraviti dotad neviđen spektakl kako bi pomogli svojim ljubimcima u čemu su i uspjeli. Po uzoru na brazilske navijačke skupine koje su u to vrijeme postale poznate (te godine se igralo obnovljeno Svjetsko nogometno prvenstvo u Rio de Janeiru), Hajduk je 29. listopada pobijedio Zvezdu rezultatom 2:1, pobjedonosnim zgoditkom koji je postigao legendarni igrač Hajduka Božo Broketa u 86. minuti. Slavlje je bilo neopisivo, ljudi su plakali od sreće, grlili se i ljubili kopačku kojom je Broketa dao gol, čitao se posmrtni govor Crvenoj zvezdi. Te sezone momčad Hajduka osvojila je prvenstvo bez ijednog poraza, što je do danas ostao nenadmašen rekord.

Članovi Torcide kao i ostali najvatreniji navijači kluba okupljaju se na poljudskom sjeveru odakle gromoglasnim navijanjem bodre svoj klub. Torcida je, za razliku od 80-ih i ranih 90-ih, navijačka skupina koja veći naglasak stavlja na organiziranost, a ne na spontanost. Središnjica je jaka, dok su ranije teritorijalne (kvartovske) organizacije oslabile, premda neke od njih i dalje dobro funkcioniraju (osobito one s Brda, Pujanki, Mertojaka, Skalica i Radunice). Unatoč tome, postoje određene podskupine koje se razlikuju po svojim kulturološkim obilježjima. Kontakti promatrača s pripadnicima Torcide pokazali su da sami navijači osjećaju veliko nepovjerenje prema svima

koji im pristupaju iz pukih utilitarnih pobuda, kako bi u određenim situacijama prikupili informacije samo o nekim, u datom trenutku osobito zanimljivim aspektima njihova ponašanja.

U istraživanju pojma Torcide za svrhu ovog rada, primjenjivani su i neformalni i nestrukturirani razgovori s pripadnicima Torcide. Područje ovog rada je svakako pojam suvremenog folklora koji će biti objašnjen na primjeru Torcide. Za lakše utvrđivanje područja rada moguće je definirati i primarni zadatak, a to je folklor Torcide. Sami cilj ovog rada je prikazati Torcidu kao kompleksnu skupinu s vlastitom potkulturom, a za sam dolazak do cilja bit će korišteni sociološki i kulturološki radovi o Torcidi. Dakako tu je i vlastito promatranje i istraživanje ovoga pojma. U nastavku ovoga rada prvobitno će biti objašnjena povijest same Torcide jer se jedino analizom i istraživanjem događaja iz prošlosti može razumjeti kulturna praksa.

1. POVIJEST TORCIDE

Za početak analize povijesti same Torcide valja istaknuti dvije općepoznate predaje vezane uz Hajduk. Prva predaja se odnosi na činjenicu da je ovaj klub osnovan od strane splitskih studenata i to redom od Fabijana Kaliterne, Lucijana Stelle, Ivana Šakića te Vjekoslava Ivaniševića. Radi se o tome da su ova četiri studenta u praškoj pivnici Flek došli na ideju o osnivanju nogometnog kluba u Splitu. Do same ideje su došli, gledajući tada najbolje svjetske klubove Spartu i Slaviju. Iako ovu ideju studenata, Splićani u početku nisu odobravali, valja istaknuti kako se uskoro sve promijenilo jer isti zalučeni nogometom pristaju na ovu ideju, pa nogomet dolazi i u Split¹. Tada je bilo jasno da je jedina preostala stavka bio odabir imena kluba, a tu stavku rješava profesor Josip Barač koji predlaže ime Hajduk što svi prihvaćaju. Hajduk je potom 13. veljače 1911. službeno prihvaćen od strane austrougarskih vlasti, te je i registriran kao klub. Također valja spomenuti i Miljenka Smolju, koji u svojoj ekranizaciji u Velom mistu stvara lik Rica koji se pojavljuje kao najbolji igrač Hajduka te prva Hajdukova legenda.

Druga predaja je vezana za Hajduk kao klub iz kojeg igrači odlaze u partizane. Naime ova priča je dijelom prešućena pa je zbog toga kod javnosti izazvala još veći interes. Naime brojni povjesničari u analiziranju Hajduka preskaču dio od početka rada do 1944. godine kada većina Hajdukovih igrača i odlazi u partizane. Stoga u javnosti nema točnog razloga koji bi odgovorio na ovakav potez Hajdukovih igrača.

Neki teoretičari ističu da je ovdje bila riječ o uvjerenju na temelju kojeg su isti sami prosudili da donose ispravnu odluku, dok drugi pak govore kako su Hajdukovi igrači to učinili iz straha. Iz kojeg god razloga oni to činili, valja istaknuti da postoji originalni dokument iz 1945. godine koji dokazuje da je većina od tih igrača svoj odlazak u partizane obavila tek nakon kapitulacije Italije, dok su ostali do učinili sredinom 1944. godine kada je također bilo jasno da saveznici pobjeđuju u ratu. Stoga strah kao razlog mnogi uzimaju s pretpostavkom. Naime određeni teoretičari navode kako se strah ovdje nije odnosio na strah od Talijana, već od Nijemaca ili saveznika, njihove osвете nakon završetka rata.

¹ Mihaljević I. (2018.) *Četiri studenta u Pragu osnovali nogometni klub*,
URL:<https://www.mirovina.hr/vremeplov/13-2-cetiri-studenta-pragu-osnovali-nogometni-klub-hajduk-split/>
(18.9.2018.)

1.1. Specifičnosti koje se oblikuju u anegdote o klubu

Kroz dugu, bogatu, ali i jedinstvenu povijest Hajduk ima bezbroj specifičnosti. “Prva, da je prvi Hajdukov zgoditak još davne 1911. godine postignut koljenom, druga, da je 1924. godine cijela momčad nastupila kao reprezentacija države osim vratara jer je on bio strani državljanin, treća da je na njegovoj utakmici u jeku drugog svjetskog rata, 1944. godine u Bariju, bilo čak 50.000 gledatelja, četvrta da je 1950. godine osvojio prvenstvo bez ijednog poraza, peta da je u razdoblju od 1970. do 1980. godine osvojio devet trofeja, šesta da je 1979. sagradio tada najljepši stadion u Europi s kapacitetom većim od 50.000 gledatelja. A možda i to da je preko 170 igrača ovog kluba igralo u najboljim državnim reprezentacijama, 11 olimpijskih medalja nose Hajdukovi igrači, “Hajduk” je igrao na gotovo 500 stadiona, u 80-ak država na svim kontinentima, primali su ga mnogi veliki svjetski državnici, a cijeli ga njegov život prate izuzetno vjerni navijači i njihov najvatreniji dio Torcida”.²

Torcida, najsnažniji navijači Hajduka, najstarija je skupina pristaša u Europi, osnovana 1950. godine. Proizvodnja kolektivne memorije ovisi o različitim društvenim akterima u određenom vremenu i socio-političkom kontekstu. Kolektivna memorija mijenja se kroz vrijeme i prostor. S obzirom na važnost koju Hajduk ima za velik broj ljudi, u određenim razdobljima klub je instrumentalizirao političke elite.³

Torcida nije postala prvorazredna društvena činjenica niti zato što na utakmice dolazi u tisućama, niti zato što je bila kadra obojiti najveći neboder ili naslikati najveći mural. Ona je to postala “zbog cijelog niza razloga koji su se očitovali u razdoblju od 2009. do danas, razdoblju kad je čitav Split „šaptom pao“ osim same Torcide. U tom razdoblju, nogometni su se navijači pokazali kao jedini dovoljno motivirani da se suprotstave degradaciji javnog dobra koje se našlo ugroženo”.⁴

Mladi navijači Hajduka često s osobitim ponosom naglašavaju kako je njihova Torcida najstarija organizirana navijačka skupina na prostorima bivše Jugoslavije. Naime prije osnivanja same

² Domljanović, K. (2006). Sportski junaci kao nacionalni simboli - Split najsportskiji grad Hrvatske. *Povijesno naslijeđe i nacionalni identitet: Zbornik*. Zagreb: Zavod za školstvo Republike Hrvatske. str. 138-139.

³ Perasović, B., Mustapić, M. (2014). Football, politics and cultural memory: The case of HNK Hajduk Split. *Culture*, br. 6, str. 52.

⁴ Pavičić, J. (2011). *Druga istina o Dinamovoj Torcidi*. URL: <https://www.slobodnadalmacija.hr/sport/hajduk/clanak/id/149615/jurica-pavicic-druga-istina-o-dinamovoj-torcidi> (20.08.2018.)

Torcide, prethodilo je organizirano navijanje još od osnivanja samog Hajduka 1911. godine. Ovdje treba istaknuti da su i bez Torcide postojali organizirani odlasci na utakmice poput onog s HAŠK-om u Zagrebu ili pak s Romom u Rimu.

Krajem 1990. jezgra te skupine upriličila je proslavu dviju, za povijest nogometnog navijaštva vrlo važnih obljetnica: četrdesetogodišnjicu osnivanja Torcide i desetogodišnjicu obnavljanja njezina rada. Već prvi kontakti istraživača s današnjim članovima te skupine u ožujku 1989. pokazali su da oni veoma drže do te tradicije te da istu u mnogim oblicima svog ponašanja nastoje slijediti.

S obzirom na to, sagledavanje osnovnih karakteristika povijesnog razvoja Torcide i nogometnog navijanja u Splitu i nekadašnjoj Jugoslaviji predstavljalo je bitan preduvjet provedbe valjane analize ponašanja pripadnika navijačkih skupina na tim prostorima u razdoblju od 1989. do 1991. godine.⁵

1.2. Od 1945. do kraja šezdesetih

Nakon završetka Drugog svjetskog rata interes za sport, a osobito nogomet, bio je u nekadašnjoj Jugoslaviji vrlo velik. Na zasadima starih klubova građanskog porijekla osnivani su novi klubovi, koji su svojom kakvoćom brzo stali uz bok momčadima koje nisu promijenile svoja stara imena. Sredinom stoljeća nogometna nadmetanja bila su vrlo uzbudljiva, a neizvjesnost o tome koji će klub osvojiti titulu nerijetko se odgađala do posljednje utakmice.⁶

Posebno su se svi digli na noge kada je 1950. godine osnovana Torcida. Torcida je osnovana uoči nogometne utakmice s Crvenom zvezdom. Partijska komisija, očito uz aktivnu asistenciju policije, detaljno je istražila što se događalo iza kulisa, pa je u jednom povjerljivom partijskom materijalu naglašeno da su navijači nosili sa sobom i školska zvona. To su ime "Torcida" saznali iz novina koje su pisale o svjetskom nogometnom prvenstvu u Brazilu, konstatirao je partijski vrh, usprkos tome što osnivači Torcide to nisu htjeli priznati. Na kraju je policija prisilila glavnog organizatora Žuvelu, koji je kasnije završio i u zatvoru, da prizna da je ime kopirano iz Brazila. Sam Žuvela je u zatvoru završio zbog organiziranja samog osnivanja ovog kluba, proglasivši

⁵ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 73.

⁶ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 80.

pritom samo osnivanje neprijateljskim činom. Kako je svaki neprijateljski čin itekako nepoželjan, isti je zatvorski kažnjen.

Prije utakmice Hajduka i Crvene zvezde u Splitu 1950. godine navijači splitskog kluba iz Zagreba organizirali su odlazak na utakmicu. Sve su pripreme vršili pod imenom Torcida, a glavni organizator Žuvela priznao je da je inspiracija bila iz Rija, gdje su se navijači također nazivali "Torcidom".⁷

Slika 1. Osnivanje Torcide

Izvor: <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/osnivanje-torcide/> (20.08.2018.)

Torcida je naišla na političku osudu i to je dovelo do obustavljanja njezine aktivnosti. Onodobne političke i druge aktivnosti nisu pružale uvjete za uvođenje novih organiziranih oblika navijanja. Ipak, sljedećih desetljeća na utakmicama Hajduka često se navijalo upravo po modelu koji je naznačila Torcida, s tom razlikom da niz godina nije bilo moguće formalno uspostavljanje organizacije najvratrenijih navijača.

⁷ Körbler, J. (2015). *Zatajena povijest Hajduka. Torcidu su 1950. osnovali agenti Udbe i oficiri JNA*. URL: <https://www.jutarnji.hr/globus/zatajena-povijest-hajduka-torcidu-su-1950.-osnovali-agenti-udbe-i-oficiri-jna-i-to-u-zagrebu-ne-u-splitu/180742/> (20.08.2018.)

Tijekom pedesetih i šezdesetih godina interes za nogomet se dodatno povećao, između ostalog i zbog ubrzane urbanizacije koja je bitno mijenjala kulturne obrasce. Ponašanje nogometne publike u Splitu i onodobnoj Jugoslaviji u cjelini bilo je uglavnom spontano i obilježeno reagiranjima na samu igru te nastojanjima da se bodrenjem pripomogne svojoj momčadi. No, prilikom važnijih utakmica na određenim sektorima stadiona okupljale su se manje skupine najbučnijih navijača. U toj fazi zbivanja na terenu imala su odlučujući utjecaj na navijanje.⁸

1.3. Sedamdesete godine

Početak sedamdesetih godina “manja skupina mladih pristalica Hajduka počinje se kontinuirano okupljati na stadionu u Splitu i s toga mjesta su predvodili bodrenje. Gotovo istodobno dolazi do takvih okupljanja i na nekim drugim stadionima u nekadašnjoj Jugoslaviji”.⁹ Premda, relativno malobrojni, pripadnici tih skupina postupno šire novi, moderniji način navijanja. Na njihovo ponašanje znatno utječu informacije o navijačkom trendu koje nakon održavanja Svjetskog prvenstva u Engleskoj 1966. postaje sve relativnije u Zapadnoj Europi.

Za razliku od pedesetih i šezdesetih, kada su mladi posjećivali stadione uglavnom u pratnji svojih očeva, rođaka i susjeda, koji su tako nadzirali njihovo ponašanje, početkom toga razdoblja sve veći broj mladića počinje odlaziti na nogometne utakmice u skupinama vršnjaka što je pospješilo nesputanost oblika njihova ponašanja. Na tu pojavu, uz ostalo, utječe i gubljenje značenja obitelji i drugih dobno heterogenih skupina u suvremenom industrijskom društvu. Obitelj srodničke skupine i sve slične zajednice nisu više kadre mladoj osobi osigurati postizanje statusa u društvu. Na toj osnovi izdvajaju se “starosno homogene” omladinske skupine kao tranzitorne sfere između srodničkih odnosa i onih koji su regulirani obrascima postignuća i specifičnosti. Njihov zadatak je da prošire solidarnost srodničkog sistema na cjelokupan društveni sistem stavljanjem naglaska na difuzno pripadanje starosnim grupama.

Upravo tijekom sedamdesetih, “dobna homogenost skupina mladih navijača počinje sve izrazitije utjecati na zbivanja u vezi s nogometom u bivšoj Jugoslaviji: skupine vršnjaka oblikovane u školi

⁸ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 80-85.

⁹ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 86.

ili susjedstvu povezuju se u sve većoj mjeri s drugim sličnim skupinama kreirajući obrise novog navijačkog stila ponašanja”.¹⁰

Do raznih oblika navijačkih ekscesa dolazi između različitih skupina navijača, gotovo bez obzira na sukladnost nacionalne pripadnosti. Drugim riječima, kao osnovni obrazac izbijanja nereda još uvijek funkcioniraju klupska, mjesna i regionalna rivalstva, ali u sve većoj mjeri na tu pojavu utječe i suparništvo između još nedovoljno profiliranih navijačkih skupina.

Nasilju osobito skloni pripadnici tih skupina u drugoj polovici sedamdesetih često iniciraju tučnjave te drugi incidenti i u dane kada se ne odigravaju utakmice. Primjerice, navijači u Splitu sukobljavaju se s pripadnicima drugih stilova ponašanja mladih, ističući posebnost svog stila ponašanja.

Slika 2. Nastavak djelovanja u ilegali

Izvor: <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/nastavak-djelovanja-u-ilegali/>

¹⁰ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 87.

Krajem toga razdoblja skupina od pedesetak mladih Hajdukovih navijača, koju su predstavljale hard-core ultraše¹¹ s istočnog stajanja čini važan korak u profiliranju svoga grupnog identiteta - osnivaju neformalnu skupinu - Nesvrstane, čije je osnovno obilježje bilo isticanje posebnosti novoga navijačkog stila ponašanja. Izbor imena te skupine bio je određen njihovom težnjom da naglase autohtonost svoga načina ponašanja spram tada dominantnih "đireva" mladih u Splitu. Jedan od osnivača te skupine na sljedeći način govori o toj autohtonosti: "Mi smo bili Nesvrstani - ni šminkeri, ni drogaši, ni vlaji, već navijači."¹² Oni su se željeli predstaviti kao "normalni" gradski momci koji nisu seljaci, ali ni da nisu podložni drogi ni malograđanskom "šminkanju" - obilježjima urbanog života dijela tadašnje splitske mladeži.

1.4. Osamdesete godine

Ime Torcida javno se počelo ponovo koristiti 1981. godine kada su nove generacije navijača Hajduka željele starim imenom i navijanjem proslaviti voljeni klub. Od tada su se navijači počeli okupljati na sjeveru novog stadiona na Poljudu. Za utakmicu Hajduk – Stuttgart (16. 9. 1981.) napravljen je prvi transparent Torcide – "Torcida, vaša vira – vaš spas". Navedeni slogan objašnjava kako jedino uz vjeru u svoj klub, Torcidu, svaka osoba može doživjeti i ostvariti ono što je naumila. Taj transparent je dvije godine kasnije zaplijenila tadašnja milicija. Prema predaji, navijačima Torcide tih godina zabranjivalo se nositi transparente te ih se uspoređivalo s terorističkom organizacijom. Taj prvi transparent zaplijenjen je na utakmici s Dinamom u Zagrebu, a navijači ga nikad više nisu vidjeli nakon te utakmice. Nakon tog događaja uslijedila je reakcija kojom se prkosilo miliciji, kojoj su najviše smetale Hajdukove zastave s hrvatskim grbom, uz zvijezdu petokraku u sredini, što je bio uvod u začecima jačeg isticanja hrvatskog nacionalizma među navijačima.

¹¹ Naziv za određene skupine nogometnih navijača iz različitih navijačkih skupina diljem Europe i svijeta. Imaju tipizirajuće crte ponašanja na tribinama i izvan njih, a to su: privrženost klubu, određeno političko usmjerenje i sl.

¹² Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 86-91.

Slika 3. Torcida se obnavlja, 1981.

Izvor: <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/torcida-se-obnavlja/>

Kako se može pročitati na službenim stranicama o povijesti Torcide, a što predstavlja određeni službeni stav skupine o svojoj povijesti u ovom razdoblju počinju se pojavljivati širom grada grafiti na kojima su isticana obilježja Torcide i Hajduka. Pišu se i politički grafiti s porukama “Sretan Božić, braćo Hrvati” i “Smrt komunizmu”.¹³ Naime, može se iščitati poruka vezana uz nacionalno pitanje. Samo nacionalno pitanje se odnosi na skup političkih zahtjeva za slobodni razvitak nacije, postavljanje političkih zahtjeva za pozitivno ostvarenje prava na političku, kulturnu samostalnost ili pak na dosezanje određenog stupnja samostalnosti, a isto počinje tek nakon razmjerno uspješnog završetka oblikovanja same nacije. Ovo pitanje je od izuzetne važnosti kako bi se izbjegle svi oblici nacionalnih neravnopravnosti. Neravnopravnost se može očitovati i u različitim slojevima identiteta i to u vidu nacionalnog, regionalnog i gradskog identiteta. Na temelju literature se može primijetiti da ovakvi oblici neravnopravnosti postoje već od samog nastanka ovakvih identiteta, a njihovo rješavanje je izuzetno važno kako bi se ostvario mir u cijeloj naciji. Torcida je samo jedna od navijačkih skupina u Hrvatskoj, a kao takva zaslužuje sva prava kao i druge navijačke skupine. S druge strane sve nacije u zemlji također zaslužuju jednaka prava pa tako svaka teži ostvarenju svog nacionalnog pitanja.

Dio navijača prosvjed protiv društva počinje sve otvorenije zasnivati na stanovitom nezadovoljstvu u svezi s nacionalnim slobodama Hrvata i ukupnog stanja međunacionalnih

¹³ Osamdesete. URL: www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/osamdesete (19.9.2018.)

odnosa u tadašnjoj državi. Torcida je kombinacija talijansko-engleskog navijačkog stila, ima sve karakteristike ultra-grupe, bakljade, neredi, ikonografija, odlasci na gostovanja i tučnjave na istima.

Torcida je avangarda na prostorima ex-yu u mnogočemu. Izgredi navijača sa sjeverne tribine postajali su sve češći. Tako je uoči utakmice “Hajduk” – “Tottenham”, održane u Splitu u travnju 1984. godine jedan navijač na centru igrališta zaklao pijetla, budući da se navijači londonskog kluba, čiji je simbol tetrijeb, kolokvijalno nazivaju “pijetlovima”. Na to je reagirala UEFA zabranom igranja jedne međunarodne utakmice u Splitu. Sredinom '80-ih navijački huliganizam, postaje nerazdvojna ikonografija Torcide, ali i problemi narkomanije.

U tom infiltriranju i naglom širenju droga među Torcidom očiglednu zaslugu imaju i tajne službe bivše države (UDBA, KOS), s obzirom na to da je policijski nadzor i nadzor građana od strane tajnih služba bio toliko širok, da je mogućnost uklanjanja nepoželjnih pojedinaca (i trajna neutralizacija) bila potpuna, a realizacija skoro trenutna, da se toliko širenje droga među mlado, nacionalno svjesno i agilno hrvatski nastrojeno stanovništvo (koje je jugounitaristima i velikosrbima nepoželjno, što su kasniji događaji od 1990-ih nedvojbeno pokazali) nije moglo dogoditi bez njihovog znanja i umiješanosti.¹⁴ Najveći incident u ovim godinama je bilo aktiviranje suzavaca na utakmici protiv Marseillea 1987. godine.

„Hajduk je od UEFAE dobio dvije godine zabrane odigravanje utakmica na Poljudu te je suspendiran na dvije godine iz Europe. Krajem 80-ih i sve izvjesnijim padom komunizma situacija u Jugoslaviji se sve više zaoštrava.“¹⁵ Nacionalizam je rastao i s hrvatske, ali i sa srpske strane kojeg predvode navijačke skupine. Torcida u tom procesu nimalo ne zaostaje, štoviše može se reći kako predvodi hrvatski bunt.

¹⁴ Osamdesete. URL: www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/osamdesete (19.9.2018.)

¹⁵ Osamdesete. URL: <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/osamdesete/> (22.08.2018.)

1.5. Od osamostaljenja Hrvatske do danas

Osim knjige Srđana Vrcana u kojoj opisuje određene događaje koji su obilježili devedesete godine 20. stoljeća¹⁶, sociološka istraživanja nogometnog huliganizma su zamrla, a novinarski diskurs počeo je prevladavati nad (u jednom razdoblju djelomično u javnosti izborenim) sociologijskim diskursom. Tipičan primjer odnosi se na prve veće neredе u Splitu nakon što je HDZ izgubio vlast, a na hrvatskoj društvenoj i političkoj sceni počeo nastajati specifičan pokret okupljen oko oporbenjaštva haškim optužnicama i koaliciji na vlasti, oko ponovnog romantiziranja nacionalnih osjećaja i hrvatskog nacionalizma kao samozadovoljne platforme djelovanja.

Nesumnjivo je da su u tom pokretu sudjelovali i navijači, kao što je također nesumnjivo da su mogući pokušaji manipulacije i instrumentaliziranja navijačkih grupa, no medijski diskurs, prema Perasovićevu zaključku, tada je jednoznačno i suglasno, potpuno uniformno zaključio kako je riječ o zavjeri tajnih službi, o desničarskoj manipulaciji i pokušaju destabilizacije legalno izabrane vlasti.

Tada nije bilo mjesta za sociologijski diskurs koji bi, uz dužno poštovanje prema mogućim (i stvarnim) manipulacijama, ipak pronašao jednako stvarne elemente dugog pripremanja smjene generacija u Torcidi, želje mlađih za huliganskim dokazivanjem i okončanjem razdoblja u kojem je Torcida zanemarila nasilničku reputaciju iz osamdesetih godina. “Drugim riječima, a mimo teorija zavjere koje su dominirale medijima, smjena generacije i provala nasilništva dogodila bi se u Splitu i da je HDZ ostao na vlasti, što je zaključivanje na temelju dugogodišnjeg praćenja, istraživanja i poznavanja aktera nogometnog huliganizma, u ovom slučaju Torcide.”¹⁷

¹⁶ Vrcan, S. (2003). Nogomet - politika - nasilje: ogledi iz sociologije nogometa. Zagreb: Naklada Jesenjski i Turk, str. 270.

¹⁷ Perasović, B., Bartoluci, S. (2007). Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu. *Sociologija i prostor*, god. 175, br. 1, str. 113.

2. STRUKTURA NAVIJAČKE GRUPE TORCIDE

O nogometnim navijačkim grupama se govori mnogo u našim krajevima, ali se veoma malo zna nešto više o njihovoj strukturi i drugim unutarnjim obilježjima. Povremeni pokušaji novinara i nekih drugih subjekata da saznaju i javnosti prezentiraju nešto zanimljivo o osnovnim obilježjima unutarnjeg funkcioniranja navijačkih grupa nisu dali većega ploda.

S druge strane uglavnom koncentrirani na tribinama iza vratarskog prostora, mladi fanatični navijači iskazuju svijest da stvaranjem atraktivne atmosfere, pa i na druge načine, mogu, ne samo kao „dvanaesti igrač“ pripomoći momčadi za koju navijaju nego da se i oni, snagom svoje kolektivne volje, u određenim situacijama (koje uglavnom stvaraju sami), mogu pretvoriti u „prvoga igrača“ - glavnog protagonista nogometnog spektakla. To shvaćanje osobito je svojstveno pripadnicima jezgri omladinskih navijačkih grupa, koji se ne zadovoljavaju time da budu tek puki dekor predstave u kojoj su glavni protagonisti drugi akteri, pa bili to i igrači njihova voljenog tima. Slijedom toga, te grupe, snažno utječu na ponašanje publike u cjelini, pa i na samu igru.¹⁸

2.1. Broj pripadnika navijačke skupine Torcide

Postoje neke strukturalne razlike, kako u današnjim eksternim navijačkim grupama u usporedbi s onima iz prošlog stoljeća, tako i među njima devedesetih godina prošlog stoljeća. Tako je Torcida imala ranije mnogo više mladih nego danas. Danas, u Torcidi ima članova različitih dobnih skupina, što je i logično jer je ona i najprije formirana, pa je dio njezinih osnivača već ostario i čine jezgru Torcide.¹⁹

Jezgra Torcide broji između 300 do 500 članova, ali zbog specifične situacije kluba i mobilizacije, lako se širi kako bi pokrila 1000 ili 1500 ljudi koji redovito putuju, čak i na manje, daleke utakmice. U redovitim utakmicama koje se odvijaju u zemlji domaćina, na 2000 do 3000 ljudi se neprestano može računati da stoje i pjevaju, a taj bi se broj mogao proširiti na 10000 ljudi kada su u pitanju važnije utakmice. Na iznimno važnim utakmicama Torcida ima čak osmišljene

¹⁸ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 103-104.

¹⁹ Bjelajac, S. (2006). *Sport i društvo*. Split: Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti i kineziologije Sveučiliša u Splitu, str. 67.

koreografije i opću atmosferu na cijelom sjevernom stadionu, što može obuhvatiti i preko trideset tisuća ljudi.²⁰

2.2. Socijalni sastav i socijalna obilježja pripadnika Torcide

Postoje značajne razlike u socijalnoj strukturi Torcide iz devedesetih godina prošlog i prvih godina 21. stoljeća. Tako, očito je da se postotak članova ekstremnih navijačkih skupina s višom i visokom školskom spremom značajno povećao, a da se broj radnika značajno smanjio (dok su u Lalićevom istraživanju jezgru Torcide u oko 68% činili radnici, prema istraživanju iz 2003. radnici čine samo 39% članova Torcide).

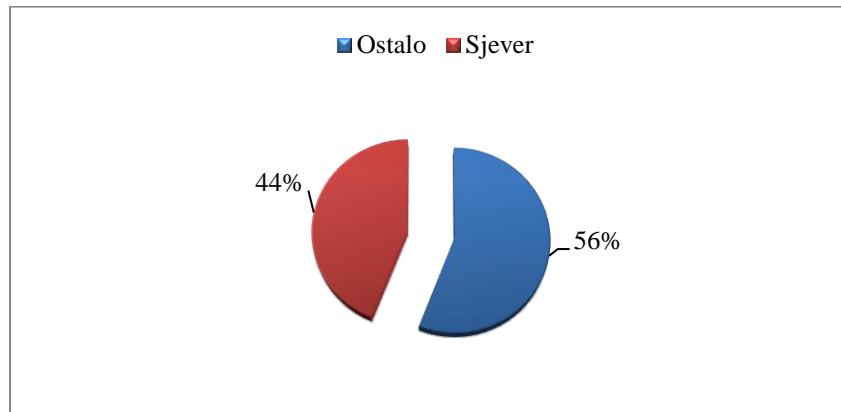
Budući da se stvarni socijalni status mladih ne može dobiti ako se ne znaju podaci o obitelji, u istraživanju iz 2003. traženi su od ispitanika podaci o zanimanju njihovih roditelja. Analiza je, naime, pokazala kako su članovi Torcide porijeklom iz svih društvenih slojeva.

Lalićevo istraživanje pokazalo je da su članovi Torcide uglavnom iz Splita (75%), a to isto pokazalo je i istraživanje iz 2003. Naime, samo je 16% ispitanika rođeno na selu, a svi ostali rođeni su u gradu (66% u velikom gradu). To, međutim, nije slučaj s njihovim roditeljima. Čak je 39% majki ispitanika i nešto manje očeva (33%) rođeno na selu, što donekle govori o povezanosti članova Torcide s ruralnim ambijentom.

Također, analiza primanja obitelji po članu pokazala je da među torcidašima ima pripadnika različitih slojeva standarda, koji su, po prilici, podjednako raspoređeni (manje-više po oko 1/3 objektivno spada u srednje, niže i više slojeve, ali se u subjektivnom smislu svrstavaju najviše u srednji sloj).

²⁰ Perasović, B., Mustapić, M. (2013). Football supporters in the context of croatian sociology: Research perspectives 20 years after. *Kinesiology*, god. 45, br. 2, str. 267.

Grafikon 1. Raspoređenost članova Torcide po stadionu

Izvor: Bjelajac, S. (2006). *Sport i društvo*. Split: Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti i kineziologije Sveučilišta u Splitu, str. 102.

Konačno, članovi Torcide su početkom ovoga stoljeća, osim sjevera na kojem su ranijih godina isključivo bili, osvojili i neke druge dijelove stadiona. Tako su sa sjevera prešli i na istok te na zapad, gdje ih, kao što se vidi iz narednog prikaza, ima čak i više nego na sjeveru. To je vjerojatno zato što su na sjeveru također postavljene stolice, pa im je svejedno hoće li biti tu ili tamo. Isto tako, njihov prodor i u ostale dijelove stadiona pruža mogućnost prenošenja atmosfere sa sjevera na istok te na zapad.²¹

2.3. Hijerarhija Torcide

Odnosi između pripadnika Torcide su određeni neposrednim kontaktima i stanovitim egalitarizmom, izniklim iz osnovne matrice spontanosti. Članovi jezgre uglavnom se prepoznaju po nadimcima, većina njih uopće ne zna prava imena i prezimena onih s kojima se često druže. U toj skupini, ipak, funkcionira svojevrsna hijerarhija, premda ne u klasičnom značenju toga pojma. Ta hijerarhija zasniva se na temelju različita stupnja ugleda koji razni članovi uživaju u okviru same grupe. „Ustanovljena su dva osnovna kriterija slijedom kojih se stječe ugled navijača. Prvi je kriterij navijačkog iskustva, a ono se zadobiva na osnovi duljeg staža u grupi, tijekom kojeg je određeni pojedinac pošao na veći broj navijačkih putovanja, redovito navijao na utakmicama koje

²¹ Bjelajac, S. (2006). *Sport i društvo*. Split: Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti i kineziologije Sveučilišta u Splitu, str. 99-102.

je klub igrao na domaćem terenu, aktivno sudjelovao u više navijačkih incidenata i slično.²² Slijedom toga, u Torcidi se osobito poštuju neki relativno stariji navijači, uglavnom u dobi kasnih dvadesetih godina.

Potrebno je ukazati na to kako za mlade pripadnike Torcide sudjelovanje u navijačkom ritualu ima stanovitu inicijacijsku funkciju. Navijačkoj grupi pristupa se uglavnom u dobi od dvanaest do šesnaest godina, u počeku se njezina aktivnost promatra sa strane, da bi se potom počela slijediti uvriježena kolektivna ponašanja. Prvo sudjelovanje u nekoj tučnjavi, a osobito prvi bijeg od kuće da bi se pošlo na, po mnogo čemu, rizično gostovanje, za njih i za grupu u cjelini znači da je određeni novak na putu da postane pravi navijač, odnosno u krajnjoj instanci da je i dječak postao mladić. Važnost takve inicijative tim je veća s obzirom na evidentnu krizu porodice, škole i drugih faktora, kako primarne, tako i sekundarne socijalizacije, koji sve manju pozornost obraćaju odgoju pripadnika mladog naraštaja i njihovu uvođenju u svijet odraslih. U tom i nizu drugih područja, neformalna grupa vršnjaka preuzima neke funkcije zanemarene ili neprevođene od strane drugih subjekata.

Osnovne razine hijerarhije su sljedeće²³:

- a) vodstvo,
- b) jezgra,
- c) članovi-simpatizeri

Vodstvo. Prva razina uvjetno je određena kao „vodstvo“. Njea sačinjava desetak starijih i iskusnijih, u Torcidi osobito uglednih navijača koji se najviše angažiraju na „općim poslovima“ te grupe. Radi se o navijačima koji su to postali još krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih, u vrijeme najvećih uspjeha Hajduka. Upravo oni najčešće organiziraju navijačka putovanja, najviše se brinu o nabavci navijačkih rekvizita (transparenta, zastava, bubnjeva..), redovito vode navijačke sastanke itd. Tim aktivnostima oni pristupaju vrlo ozbiljno i nastoje ništa ne prepustiti slučaju.

Jezgra. Drugu razinu hijerarhije Torcide čine jezgra, glavnina koja broji oko 500 navijača. Jezgra uglavnom sastavljena od mlađih pripadnika grupe iz Splita i okolnih mjesta, koji kolektivno

²² Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 110-118.

²³ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 110-118.

navijaju gotovo na svakoj utakmici Hajduka na domaćem terenu, često polaze na gostovanja, nerijetko prisustvuju navijačkim sastancima, pomažu u nabavi navijačkih pomagala (posebno pirotehnike) itd. Kao i oni iz vodstva, pripadnici jezgre se druže i u dane kada se ne odigravaju utakmice, najčešće na Rivi, odnosno Matejuški, te u pojedinim splitskim četvrtima. Oni zajednički odlaze u disko klubove, na rock koncerte i koncertne zabavne glazbe, osobito važne košarkaške i druge utakmice, vjerske svetkovine, političke skupove i druge manifestacije, kolektivno se ponašajući u tim prilikama upravo po obrascima Torcide. Uz Spliciāne, u sastavu jezgre su i navijači iz prigradskih naselja, najviše iz Kaštela, Solina i nekih drugih mjesta, te oni iz nešto udaljenijih gradova i sela Dalmacije koji se školuju ili rade u Splitu. Navijači iz jezgre listom su poklonici navijačkog stila, a mnogi od njih skloni su različitim oblicima nasilnog ponašanja. Na važnijim utakmicama Hajduka u Splitu i na navijačkim putovanjima taj hard-core Torcide redovito biva ojačan pripadnicima jezgri, podružnica te grupe iz drugih gradova i mjesta, koji se po obilježjima svoga ponašanja ne razlikuje od (glavnine) jezgre premda ne djeluju kontinuirano u njoj. Pribrojivši potonje navijače, moguće je procijeniti da širi hard-core Torcide broji oko 800 pripadnika. Ti mladi ljudi u najvećoj mjeri su spremni da se žrtvuju za Hajduk i Torcidu, što nerijetko dovodi do sukoba s roditeljima i skrbnicima, bježanja od kuće da bi se otišlo na neku utakmicu, nesporazuma s nastavnicima i pretpostavljenima na poslu, nelegalnog nabavljanja financijskih sredstava za navijačke aktivnosti: problema s policijom i sudom, i slično. Također, važno je ukazati na to da u sklopu jezgre djeluje pedesetak osobito angažiranih navijača, koji zapravo djeluju kao svojevrsni aktivisti grupe i veza između vodstva i ostalog dijela jezgre. Upravo oni osobito redovito dolaze na sastanke i putuju na gostovanja.

Članovi-simpatizeri. Treću razinu Torcide čine navijači koji se mogu odrediti kao „članovi-simpatizeri“. Riječ je o mladim ljudima koji povremeno dolaze na nogometne utakmice u Splitu i katkad putuju na utakmice Hajduka u gostima, uglavnom one važnije. I oni dolaze iz različitih gradova i mjesta. Najviše je Spliciāna, a iz drugih naselja - u prvom redu Dalmacije - također se, s vremena na vrijeme, u aktivnosti Torcide uključuje veći broj navijača. Velika većina članova-simpatizera ponaša se u skladu s navijačkim stilom, što je vidljivo, prije svega, u načinu njihova odijevanja i visokom stupnju poznavanja navijačkog rituala. Oni čine promjenjivi dio Torcide, stupanj njihova uključivanja u aktivnosti te grupe fluktuirā ovisno o nizu faktora, u prvom redu o uspjesima samog kluba. Drugim riječima, taj je stupanj razmjern snazi Hajduka, tj. njegovim šansama da se potvrdi kao jedan od glavnih aspiranata na titule. U sezonama 1989./90. i

1990./91. splitski tim nije postizao zadovoljavajuće rezultate pa se iza rezervna armija Torcide povremeno uključivala u njezino djelovanje. Također, ti navijači se, s vremena na vrijeme, pridružuju aktivnostima jezgre na koncertima, političkim skupovima i drugim manifestacijama koje nemaju dodirnih točaka s nogometom, i to kada se aktivnosti dožive kao osobito atraktivne i uzbudljive. Nadalje, utvrđeno je da članovi-simpatizeri relativno često dolaze na utakmice Hajduka u Splitu, ali da njihovo ponašanje bitno ovisi o ukupnoj atmosferi na sjeveru i stadionu u cjelini. Prilikom manje važnih nogometnih susreta oni se ispočetka uglavnom zadržavaju na tome da promatraju zbivanja u gledalištu i na terenu, a navijanju koje predvodi jezgra uglavnom se priključuju tek kada splitski tim igra dobro ili kada jezgra uspije stvoriti, gromoglasnim navijanjem, paljenjem pirotehnike ili nekim ispadima, takav poseban ugođaj na stadionu da oni osjete potrebu da se tome priključe. Tako je na više takvih utakmica ustanovljeno da se broj uključenih u razne kolektivne navijačke aktivnosti povećava ovisno o stupnju ispunjenosti tih uvjeta. „Na susretima, prije svega onima s Crvenom zvezdom, Partizanom i Dinamom, članovi-simpatizeri ponašaju se kao „normalni“ torcidaši. Slijedom gore navedenog, moguće je zaključiti kako je njihovo ponašanje bitno određeno atraktivnošću nogometnog spektakla, i to kako u onom aspektu toga spektakla koji čini sama igra, tako, i još više, u onom koji oblikuju sami navijači, prije svih pripadnici navijačkih grupa.“²⁴

2.4. Tipologija pripadnika navijačke skupine Torcide

Ni navijačke, kao ni druge ljudske grupe, nisu tek zbroj pojedinaca, već relativno stabilne kolektivne formacije koje supsumiraju određeni vrijednosni sustav, svijest o grupnoj pripadnosti, normama utvrđene uloge članova, uvriježene oblike ponašanja i drugo. Odnosi između pripadnika navijačke grupe neformalne su prirode. Najviše je ovo istraživao Lalić. Naime same norme koje uređuju kolektivno ponašanje navijačkih grupa su nepisane. Relativno visok stupanj poštivanja normi proizilazi iz toga da ih sami navijači prihvaćaju s obzirom na to da one korespondiraju s njihovim vrijednostima, a time oni zadovoljavaju niz svojih potreba. Iz tih potreba izmiču njihove motivacije za sudjelovanjem u aktivnostima grupe. Naravno, različitost motivacija bitno utječe na obilježja ponašanja navijača. Na osnovi neposrednog uvida u ta ponašanja i u tom sklopu razgovora s nizom pripadnika Torcide u vezi s njihovim motivacijama

²⁴ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 110-118.

te na osnovi odgovora 108 ispitanih članova jezgre te skupine na otvoreno pitanje u anketi moguće je skicirati sljedeću tipologiju pripadnika Torcide kao karakteristične navijačke grupe:

- a) navijač-navijač,
- b) navijač iz trenda,
- c) navijač-nasilnik,
- d) navijač-politički aktivist.

Navijač-navijač. Osnovna motivacija navijača-navijača samo je navijanje u užem smislu, tj. stvaranje atmosfere na stadionu, kako bi se pomoglo klubu u njegovim naporima da ostvari što bolji rezultat. U prvom redu, on shvaća smišljanje navijačkih slogana i pripremanje transparenta, zastava i druge opreme. Uglavnom se ne slaže s upletanjem politike u sport smatrajući da to najviše šteti samom navijanju. Posebno drži do prevlasti svoje grupe stvaranjem što atraktivnijeg ugođaja u gledalištu, što prema njegovu mišljenju bitno doprinosi uspjesima samog kluba. Smatra kako interesi kluba i navijačke grupe ne smiju doći u koliziju, jer osnovno je da klub postigne što bolje rezultate, pa će se onda i navijačka grupa lakše afirmirati. U nasilje se uključuje tek povremeno, i to uglavnom kada misli da je momčad za koju navija zakinuta na utakmici.

Navijač iz trenda sudjeluje u aktivnostima navijačke grupe da bi bio u skladu s navijačkim trendom, posljednjih godina vrlo raširenim i popularnim u nas, a osobito u Splitu. Nastoji se svakodnevno ponašati u skladu s navijačkim stilom. Bivajući navijačem, on se nastoji uklopiti u navijačku grupu koju idealizira i tako afirmirati među svojim vršnjacima. Sudjeluje u nasilju kao sastavnom dijelu navijačkog trenda premda često inače i nije osobito agresivan. Među tim navijačima ima dosta onih koji konzumiranje alkohola i različitih vrsta droga, prije svega sve učestalije trave i heroina, doživljavaju kao sastavni segment navijačkog trenda.

Navijač-nasilnik koristi nogometne utakmice da bi izrazio agresivnost i tako ostvario svojevrsnu macho-afirmaciju. Stadion i gradske ulice doživljava kao optimalan ambijent za nasilničko pražnjenje nagomilane energije, s obzirom na to da prikriven u masi, često pod utjecajem alkohola i droge, može poduzimati izgrede s bitno smanjenom mogućnošću da za to bude kažnjen. Održavanje utakmice omogućava mu povoljan prostor i vrijeme za nasilničko ponašanje, i to ono u koje se uključuju i drugi sudionici. Smatra kako inicirajući nasilje snaži svoju afirmaciju unutar grupe i među vršnjacima. Često se hvali „podvizima“. Uz tučnjave, razvijanja i

verbalne incidente uglavnom je sklon krađama i drugim oblicima devijantnog ponašanja. Promatrajući ponašanje pripadnika Torcide i družeći se s njima te analizirajući rezultate ankete među pripadnicima njezine jezgre, promatrači su zapazili da je taj tip navijača znatno češći među mladima koji žive u nepovoljnim uvjetima nego onima sa stabilnom životnom situacijom. Preciznije, navijači-nasilnici ipak nešto češće potječu iz obitelji s ozbiljnim poteškoćama, nego iz tzv. normalnih obitelji.

Navijač-politički aktivist. Osnovni je motiv navijača-političkog aktivista da shvaća navijačku skupinu kao optimalan instrument za promicanje svojih političkih opredjeljenja i stadion kao okružje iznimno povoljno za to. Nogometna priredba za njega je poželjan okvir, prije svega zbog masovnog auditorija i egzaltirane atmosfere, u kojoj može širiti ta opredjeljenja. Specifičnost je njegova shvaćanja politike da se ono zasniva na antonimiji prijatelj-neprijatelj, bez uzimanja u obzir ikakvih nijansi i posredovanja. Na utakmicama uglavnom nosi nacionalne zastave i druga politička obilježja te forsira pjevanja i skandiranja s političkim konotacijama. Poduzima tučnjave i druge oblike nasilja iz ekstremnih političkih motiva. Neki su od njih aktivisti političkih stranaka, listom onih „desne“ orijentacije, a pojedini su na izborima 1999. postali i odbornici općinskih skupština.

Mogli bi se, premda izvan ove tipologije, koja ima drukčiju unutarnju logiku, ustvrditi da postoji još jedna vrsta - navijač-novak. On je redovito mlađi adolescent. Privlači ga uzbuđenje i ukupna atmosfera na stadionima i drugim sastajalištima pripadnika navijačke grupe. Idealizira navijačku grupu i njezine viđenije članove. Slijedi oblike ponašanja većine pripadnika grupe i bez pogovora sluša naloge starijih. U tjelesno nasilje uključuje se samo u slučaju masovnijih nereda, inače stoji sa strane i promatra. Još nije profilirana njegova osnovna motivacija za sudjelovanje u aktivnostima navijačke grupe. Prilaženje takvoj skupini znači njegov prijelaz iz dobno homogene grupe u dobno heterogenu grupu pa se bitno širi raspon njegovih doživljaja i otvara nova mogućnost za identificiranje. Sudjelovanje u aktivnostima navijačkoga bratstva važan je, a često i najvažniji, oblik njegove inicijacije u svijet odraslih, kada počinje ubrzano prevladavati, sve do pristupanja skupini za njega jedino stvaran, svijet obitelji i vršnjaka. Ovdje je spomenut pojam bratstva jer se žene javljaju u puno manjem broju u određenim podskupinama. Često iskazujući

posebnu smjelost u oblicima nasilničkog ponašanja i u drugim karakterističnim oblicima ponašanja iskazuje svoju kandidaturu za članstvo u jezgru navijačke grupe.²⁵

Može se zaključiti da je mnogim navijačima klub na prvome mjestu u životu, što često poprima „oblik religioznog štovanja i ponašanja“.²⁶ Zanimljivo je istaknuti da „određeni navijački fanatik ima posla s konstrukcijom klupskog identiteta koji se temelji na metafizičkoj hipostazi klupskog identiteta u biće po sebi, biće koje za njega stoji veoma visoko u hijerarhiji bića i aproksimativno se približava metafizičkom apsolutu“.²⁷

2.5. Donošenje odluka i grupna komunikacija

Kolektivno ponašanje pripadnika Torcide određeno je, u prvom redu, osnovnom matricom spontanosti. Mnogi oblici ponašanja te i drugih navijačkih grupa, osobito oni obilježeni nasiljem, izbijaju na stanovit, ad hoc način, bez prethodnog dogovora o tome. No, na aktivnost Torcide, a vjerojatno i drugih skupina te vrste, znatno utječu i odluke kojima se pripremaju određene akcije. Takve odluke donose se isključivo u komunikaciji vodstva i jezgre navijačke grupe.

Proces donošenja odluka je sljedeći: unutar vodstva javi se određena ideja, o kojoj se za početak raspravi. Ako se povoljno ocijeni, s njom se upoznaju dostupni članovi jezgre. U osobito presudnim situacijama (npr. uoči nekog derbija u Splitu ili nekoga važnog putovanja) vodstvo saziva sastanak navijača kako bi tu ideju pretreslo sa što većim brojem pripadnika jezgre. Sastanci se uglavnom održavaju u prostorijama kluba, a prisustvuje im od 50 do 100, u iznimnim slučajevima i znatno više, navijača.

Može se utvrditi da je interakcija među članovima Torcide ipak više obilježena spontanošću nego organiziranošću. U situacijama kada nastojanja vodećih članova skupine dođu u nesklad sa spontanošću kao osnovnim načelom navijačkog ponašanja, ona u velikoj mjeri gube na učinkovitosti. Takva labava struktura navijačkih grupa otvara mladim navijačima širok prostor za spontano ponašanje usmjereno zadovoljavanju njihovih potreba i interesa. No, opći okvir

²⁵ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 118-121.

²⁶ Čaljkusić, M. (2015). Identitet nogometnih navijača: Politika, (ne)fluidnost i buđenje lokalnog i nacionalnog identiteta. *Kazivač: časopis za etnološke i kulturnoantropološke teme*, god. 1, br. 1, str 53.

²⁷ Veljak, L. (2014). Metafizički temelji i politika identiteta. *Kultura i identitet*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 59-69.

grupnog rituala, iznikao kako slijedom dugotrajna ponavljanja određenih izvorno spontanih postupaka, tako i putem napora viđenijih članova skupine da u što većoj mogućoj mjeri što više u nju ubrizgaju elemente organiziranosti, ipak iskazuje određenu stabilnost.

Ne treba, pritom, zaboraviti da se u navijačke grupe dovoljno pristupa i uključuje u njezine djelatnosti, što osigurava relativno visok stupanj očuvanja grupnih normi pod uvjetom da one korespondiraju s osnovnim načelom spontanosti, s obzirom na to da oni kolektivno streme zadovoljavanju istih ili sličnih individualnih potreba. Norme karakteristične za navijačku grupu uređuju djelovanje njezinih pripadnika usmjereno zadovoljavanju tih potreba i vrijednosti koje se na osnovi njih kolektivno prihvaćaju. Slijedom toga, sudjelujući u aktivnostima svoje skupine, navijači zadovoljavaju niz zajedničkih potreba, od kojih se kao najpoželjnije doživljavaju one za pripadanjem, solidarnošću, neformalnim i bliskim druženjem, uzbuđenjem ispunjenom kolektivnom akcijom i drugo.

Nipošto ne treba ispustiti iz vida ni potrebu pojedinca za osobnom afirmacijom koju zadovoljava unutar navijačke grupe, a nije to u mogućnosti realizirati u drugim područjima i u svom izvan navijačkom životnom okružju, koje uglavnom doživljavaju bezosjećajnim i dosadnim.²⁸

Od značaja je spomenuti Pavao Grubišić Čabo, koji je za vrijeme djelovanja u Torcidi bio jedan od najuglednijih članova njezina vodstva. Jedan od razloga koji potvrđuju ovu tezu je svakako trenutak u kojem Čabo dolazi pred stol i baca čekić pred Igora Štimca, pozivajući ga da njega pretuče, kad već prijeti navijačima:

“Evo ti čekić, pa ti sad mene udri! Ja sam vikao uprava odlazi i jedan sam od onih koji radi tebe ne idu na stadion, hajde sad, udari mene, a ne momke iz Torcide koji nemaju ni dvadeset godina.”²⁹ Čabo se u svakom svom djelovanju i istupu jasno zalagao za ravnopravnost Torcide i za bolju organizaciju u njoj samoj. Nakon njegove tragične smrti tako što je oduzeo sebi život u 35. godini na neki način je beatificiran.

Tada je Torcida na istočnoj tribini stadiona Maksimir istaknula veliki transparent: “Igra im nije uspjela. Imali su malo težeg filozofa protiv sebe. Pavao Grubišić Čabo”. Upravo se njemu najviše

²⁸ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 123-126.

²⁹ Vulas, D. (2011.). *Urbani Jugoslaven*, URL:

<https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/130285/urbani-jugoslaven-cabo-prije-keruma-nasrtao-je-i-na-igora-stimca> (19.8.2018.)

pripisuje autorstvo utopijske, ali zbog toga i drugih razloga za mnoge navijače privlačne ideje kojom se stavlja u kauzalnu vezu, primjenom logike povezanosti manje i velike posude, obračun s korupcijom, nemarom i drugim negativnim pojavama u Hajduku i hrvatskom nogometu s takvim obračunom u cijeloj zemlji.³⁰

³⁰ Večernji.hr (2018). Jeličić žestoko oprao izvršnog direktora HNS-a: Zahrđao je jer je često u Osijeku. URL: <https://www.vecernji.hr/sport/jelicic-zestoko-oprao-izvrsnog-direktora-hns-a-to-je-apsurdno-1230598> (28.08.2018.)

3. NAVIJAČKI RITUAL

Ritualno ponašanje pripadnika Torcide i drugih navijačkih grupa u bivšoj Jugoslaviji moguće je analizirati na tri razine ekspresivnoga provođenja navijačkog rituala: razini vizualne ekspresije, razini verbalne ekspresije i razini ekspresije tjelesnog nasilja kao vrhunca tog rituala.³¹

3.1. Ikonografija (vizualna ekspresija)

Već pukim pogledom na dijelove tribina na kojima se okupljaju pripadnici navijačkih grupa moguće je ustanoviti kako se od drugih segmenata nogometne publike oni razlikuju po tome što svoju podršku momčadi koju simpatiziraju i svoj kolektivni identitet izražavaju, uz ostalo, i korištenjem specifične ikonografije. U osnovi, aktivnost navijanja sastoji se od kombinacije vizualnih i verbalnih poruka pri čemu sadržaj jednih u znatnoj mjeri korespondira sa sadržajem drugih.

Povećanjem intenziteta tih poruka, pojačavaju se obrasci navijačkog ponašanja, a kvalitativnim izmjenama verbalnih i vizualnih istupa, mijenjaju se i sadržaji tih obrazaca. Pripadnici navijačkih grupa pridaju iznimno veliko značenje kreiranju vizualnih poruka, kolektivno se identificirajući s njihovim simboličkim značenjem, proizvodeći tako specifičnu vizualnu ekspresiju. Cjelina oblika i sadržaja tih poruka uvjetno se može odrediti kao navijačka ikonografija koju čini ukupnost simbola, znakova, odjevnih predmeta, rekvizita i svega onoga čemu navijači pridaju simboličko značenje, i što čini vizualni dio navijačkog rituala.

Navijačkoj ikonografiji, prije svega, pripadaju tipični rekviziti za navijanje, kao što su transparenti, zastave, šalovi, rupci, kape i drugo. Ti rekviziti obilježeni su simbolima, znakovima i bojama, karakterističnima ne samo za određeni klub nego i za određenu navijačku skupinu. Ikonografsku ulogu u navijačkoj grupi imaju i razni odjevni predmeti, i to na tri načina. Prvo, navijači se nerijetko odijevaju u jakne, košulje, majice i druge odjevne predmete na kojima je simbol ili znak njihove grupe ili kluba koji simpatiziraju.

³¹ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 123-126.

Navijački transparenti. Semantička osnova pojma “transparent” potječe iz latinskog jezika (transparere-prikazati, pokazati), a može se definirati kao napeta slika ili natpis na platnu. U svijetu navijača, transparentima se uglavnom obilježavaju oni dijelovi tribina na kojima se koncentriraju njihove skupine.

Takvim oblikom izražavanja grupne i navijačke pripadnosti poklonici nogometa u nekadašnjoj Jugoslaviji u većoj se mjeri služe od šezdesetih godina.³² Često se spominju mogući uvredljivi transparenti koji neće biti dopušteni, kao npr. ideja odijevanja životinja u dres suparničkog kluba i mnogi drugi uvredljivi transparenti.³³ Najviše transparentata Torcide bilo je isključivo vezano uz izražavanje pripadnosti Torcidi, bez ikakva spominjanja Hajduka. Standardna verzija takva natpisa isticanje je grupnog identiteta uz navođenje mjesta ili gradske četvrti iz koje dolaze sami navijači (primjerice Torcida Šibenik, slika 4).³⁴

Na toj slici možemo vidjeti kako se radi o rimovanim jedanaestercima koji se lako mogu izvikivati. Ovdje uvidamo kako ti stihovi pripadaju subvokalnom ponavljanju.³⁵ Sami stihovi su i napravljeni na takav način kako njihovo ponavljanje tijekom utakmice ne bi stvorilo tlaku kod publike, primjerice da je riječ o nekim dužim riječima ili sveukupno dužem stihu. Isto tako, da se sam stih ne rimuje ne bi bila postignuta zvučnost samog natpisa kojeg možemo vidjeti u nastavku.

³² Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 137.

³³ Obradović, Đ. (2007). Nasilnici stvaraju medijski događaj: Etičnost pisanja o nasilju na nogometnim utakmicama. *Medianali*, god. 1, br. 1, str. 67.

³⁴ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 137-138.

³⁵ Usne, zubi i jezik proizvode zvuk, ali se on čuje samo u unutrašnjosti; ovo povećava njegovu snagu. Svi zvukovi se izvode polako i ravnomjerno.

Slika 4. Transparenti – Torcida Šibenik

Izvor: <https://www.dalmacijadanas.hr/oba-dva-oba-su-pala-torcida-se-transparentom-prisjetila-legendarnog-uzvika-filipa-gacine> (28.08.2018.)

Navijači organiziraju “vrlo živopisne koreografije na tribinama, tzv. tifos, koristeći velike transparente, primjerice s fotografijom dresa momčadi te listovima papira na kojima su simboli i amblemi kluba, skupine i grada. Takvom koreografijom mladi navijači na prepoznatljiv način potvrđuju svoju prisutnost na stadionu”.³⁶

Navijačke zastave. Zastava je tradicionalno najpopularniji navijački rekvizit u nas. Krajem šezdesetih broj zastava na tribinama bitno se povećava. U desetljeću koje je uslijedilo, tribine na kojima su se okupljali najvatreniji navijači, slijedom tada dominantnog tzv. južnjačkog tipa navijanja, bivaju ukrašene velikim brojem zastava, uglavnom onih klupskih. Posebno su se poštivali oni navijači koji su na utakmice donosili velike i atraktivne stjegove. S obzirom na to da su se štapovi često koristili u tučnjavama navijača, u prvoj polovici prošloga desetljeća *milicija* na cijelom području bivše Jugoslavije koordinirano provodi zabranu unošenja drvenih, metalnih ili drugih držala za zastave, što korespondira s takvom zabranom u drugim zemljama Europe.

³⁶ Bodin, D. (2013). *Huliganstvo*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, str. 44-45.

Od tada do početka devedesetih navijači koriste samo zastave manjih dimenzija, koje se mogu isticati držanjem dvjema rukama. Slijedom toga i uzdizanju popularnosti navijačkih šalova, tribine na kojima su se okupljali pripadnici navijačke grupe po vizualnom dojmu sve vjernije počinju sličiti britanskom endu. Južnjački tip navijanja bio je u znatnoj mjeri potisnut od sjevernjačkog tipa. Početkom tekućeg desetljeća, organi reda ponovno počinju dopuštati unošenje štapova za zastave - prvo plastičnih, pa onda i drugih - što utječe na novi zamah popularnosti toga navijačkog rekvizita premda ne u onoj mjeri kao sedamdesetih godina.

Pokazatelji o zastavama, koje su koristili pripadnici Torcide i drugih navijačkih skupina za vrijeme provedbe istraživanja, prikupljani su u dvjema različitim situacijama. Prva se odnosi na manje važne utakmice, na kojima se moglo precizno izmjeriti, odnosno prebrojiti manji broj navijačkih barjaka i uočiti njihova osnovna obilježja. Druga situacija tiče se derbija, na kojima su se, s obzirom na iznimno velik broj zastava i nemogućnost precizna ustanovljenja njihova broja, uz prebrojavanje donosile i okvirne procjene.

Slika 5. Torcida - navijačke zastave

Izvor: <https://sportnet.rtl.hr/vijesti/2848/foto-prica/pola-stoljeca-torcide/> (29.08.2018.)

Tako je dobiven okvirni podatak da su pripadnici Torcide na 57 utakmica koje je Hajduk igrao u tom razdoblju ukupno koristili 3167 barjaka, što čini prosjek od 55,6 po susretu. Na gostovanjima su se služili prosječno sa 54,0 zastave, a na utakmicama u gradu pod Marjanom s gotovo istim

brojem - 56,1. Tijekom istraživanja registrirana je 21 različita zastava Torcide, od kojih svaka nosi zasebno simboličko značenje. Prisutnost drugih državnih zastava i simbola na stadionu momčadi za koju navijaju i na ulicama grada u kojem žive, mnogi od njih doživljavali su kao izravnu provokaciju. U tom svjetlu valja motriti relativno česte primjere paljenja, u većini slučajeva otetih zastava i državnih simbola suparničkih navijača na tribinama stadiona u nekadašnjoj Jugoslaviji.³⁷

Ostali segmenti navijačke ikonografije. U ostale segmente navijačke ikonografije spadaju šalovi, rupci, kape te drugi rekviziti, korištenjem kojih se odražava vizualna dimenzija navijanja. Kao najpraktičnije navijačko pomagalo, šalovi su se na stadionima bivše Jugoslavije u većoj mjeri počeli koristiti u prvoj polovici prošlog desetljeća, i to upravo nakon zabrane uporabe štapova za zastave. Do znatnog povećanja popularnosti tih šalova došlo je i zbog širenja sjevernjačkog tipa navijanja na tim prostorima. U načinu navijanja karakterističnom za engleske i druge navijače sa sjevera, najčešće se koriste upravo klupski šalovi, bilo mahanjem sa skandiranjem ili isticanjem dvjema rukama za vrijeme pjevanja.

Početkom 1990., nakon niza manje-više bezuspješnih pokušaja, vodstvo Torcide je, uz suradnju kluba, uspjelo dogovoriti proizvodnju većeg broja šalova izrađenih po stranim standardima. Tijekom te godine većina pripadnika toga navijačkog bratstva nabavila je primjerak šala, što je znatno izmijenilo atmosferu na utakmicama Hajduka.

³⁷ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 142-146.

Slika 6. Torcida - šalovi

Izvor: <http://www.crosport.hr/hajduk-i-lokomotiva-bore-se-za-ulazak-u-europsku-ligu-to-je-zelja-svih-nas>
(29.08.2018.)

Na temelju svega navedenog, može se zaključiti da je navijačka ikonografija vizualni način podrške svom timu te da je ona vizualna ekspresija, jedna od osnovnih razina navijačkog ritualnog ponašanja, sredstvo formiranja i razvijanja kolektivnog sustava vrijednosti i grupnog identiteta te navijačkog subkulturnog stila u cjelini. I ne samo to, nego i činitelj od velikog značenja za posljednjih nekoliko godina u svijetu, osobito prisutnu spektakularizaciju nogometnih utakmica.³⁸

3.2. Pjevanja i skandiranja (verbalna ekspresija)

Prisustvujući nekoj nogometnoj utakmici, lako se može uočiti kako se velika razlika između ponašanja pripadnika navijačkih grupa i druge publike tiče verbalne ekspresije. „Obični“ gledatelji tek se povremeno i pod posebnim uvjetima visoke emocionalne napetosti izazvane uglavnom događajima na terenu uključuju u skandiranja, pjevanja i druge oblike verbalnog izražavanja. Za razliku od toga, pripadnici navijačkih grupa potiču i predvode za izražavanja, kontinuirano bodre svoju momčad i često vrijeđaju njezine suparnike te suce, a zbivanja na

³⁸ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 146-150.

travnjaku uglavnom samo pojačavaju intenzitet njihova navijanja. Uz uobičajene navijačke slogane koje u određenim situacijama uzvikuje velik dio publike, oni koriste i mnoge druge, koje su sami smislili. Repertoar tih slogana veoma je širok, i to kako s obzirom na različitost sadržaja, tako i s obzirom na vrijednosnu intoniranost. Najjednostavnija klasifikacija te intoniranosti je dihotomnog karaktera, prema kojoj se verbalna ekspresija navijačkih skupina može podijeliti na pozitivnu i negativnu. Pozitivna je ona usmjerena na izražavanje podrške svome timu i njegovim igračima te isticanje drugih vrednota koje navijači prihvaćaju bez prijetnji i vrijeđanja drugih. Negativna intoniranost upravo je ona koja je obilježena prijetnjama i uvredama te se može analizirati kao specifično navijačko verbalno nasilje.

Verbalno navijačko nasilje odnosi se na narušavanje moralnog intenziteta sudionika u nogometnoj priredbi te svih onih do kojih, bili na stadionu ili pratili utakmicu posredstvom TV-a ili radija, dopru uvredljive poruke. Također, u takvo nasilje pripadaju i razne prijetnje upućene suparničkim navijačima, igračima, sucima i drugim sudionicima nogometne priredbe. Kao takvi, verbalni ekscesi često su priprema za neposredno, tj. tjelesno obračunavanje. Od sredine osamdesetih, kada je milicija počela sprječavati neposredan kontakt između navijača rivalskih momčadi, verbalno nasilje biva prisutnije nego prije. Odašiljanjem uvredljivih i prijetećih poruka, u obliku kolektivnog skandiranja i pjevanja karakterističnih slogana, pripadnici navijačke grupe nastoje izazvati ne samo članove suparničke skupine i druge sudionike nogometnog događaja nego i širu javnost. Uz ostalo, oni tako postaju „vidljivi“, nerijetko u takvoj mjeri da otklanjaju pozornost drugih gledatelja s igre i usmjeravaju je prema svojoj tribini.

Klubovi i igrači. Pjevanjem i skandiranjem u vezi s klubovima i igračima navijačke skupine, s jedne strane, pružaju podršku svojoj momčadi kako bi ostvarila što bolji rezultat, a s druge strane nastoje, kao svojevrsne grupe za pritisak, raznim uvredama i prijetnjama u što većoj mjeri smanjiti volju za pobjedom protivničkog tima.

Navijačke grupe. „U sklopu ukupno 594 jedinice navijanja sa sadržajem navijačkih grupa registrirano je ukupno 74 jedinica navijanja kojima su upućivane uvrede i prijetnje drugim navijačkim grupama. Takvi slogani ispunjavaju tri osnovne uloge“.³⁹ Prvo, na taj se način naglašava posebnost vlastite skupine i svijest o njezinoj premoći nad drugim grupama. Drugo, time se nastoje poniziti suparnički navijači kako bi manje bodrila svoju momčad. Treće, uzvicima

³⁹ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 157.

poput „Dobit ćete batine“ prijeti se suparnicima na drugoj tribini i „priprema teren“ za pokušaj tjelesnog obračuna s njima, do kojeg najčešće dolazi, neposredno nakon završetka utakmice.

Sudeći prema prikupljenim podacima, odnos Torcide prema Srbima i Romima krajnje je negativan. Sva skandiranja i pjevanja koja su se odnosila na etničke skupine bila su negativno određena. Nužno je ukazati kako pripadnici Torcide koriste pojam „Cigani“ kako bi vrijeđali pripadnike srpskog naroda. Tako treba razlikovati skandiranja „Cigane“ upućena nekom igraču ili treneru bilo koje suparničke momčadi od takva skandiranja upućena akteru nogometne priredbe koji je srpske nacionalne pripadnosti.

Politika. „U tom sadržaju navijanja verbalno nasilje posebno dolazi do izražaja. Naime, od ukupno 610 registriranih jedinica navijanja koje se odnose na sadržaj politike čak 370 (62,3%) negativno je konotirano. U cilju preciznijeg analiziranja, razlikovane su četiri teme koje su se javljale u političkim pjevanjima i skandiranjima Torcide i drugih navijačkih skupina:

1. političari - 296 jedinica
2. države - 202 jedinice
3. ideologije - 102 jedinice
4. političke stranke - 10 jedinica⁴⁰

Ideologije. Registrirano je ukupno 102 skandiranja i pjevanja Torcide koja se tiču određenih ideologija. U gotovo svim tim jedinicama došlo je do izražaja verbalno nasilje. Takva navijanja su trovrsta. Prvo, odašilju se parole u kojima se vrijeđaju sudionici nogometne priredbe, najčešće igrači i suci iz Crne Gore i Srbije, s obzirom na njihovu nacionalnu pripadnost. Drugo, uzvikuju se slogani u čast fašizma, primjerice, neposredno nakon završetka utakmice Velež - Hajduk u Mostaru kada je Torcida pjevala „Grande fascista di Spalato“, što je izazvalo burno negodovanje ostale publike. Također, registrirano je osam uzvikivanja nacističke parole „Sieg heil“. Na ideologiju fašizma odnosi se i kolektivno pjevanje Trijumfalne arije iz Verdijeve opere „Aida“ uz - fašistički pozdrav podignutom desnom rukom. Najaktivniji dio Torcide je posebno često isticao slogane u vezi s ideologijom ustaštva.

Političke stranke. One su se u navijanjima nogometnih navijača relativno rijetko spominjale. Ipak, registrirano je deset takvih parola Torcide koje se odnose na HDZ kao stranku pobjednicu

⁴⁰ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 162.

na prvim poslijeratnim višestranačkim izborima u Hrvatskoj, koja je u vrijeme izbora i neposredno nakon inih, uživala veliku popularnost među Torcidašima i pripadnicima drugih navijačkih grupa u Hrvatskoj. Podrška HDZ-u izražavala se putem skandiranja njezina imena, i to uoči, za vrijeme i neposredno nakon provođenja izbora. U jesenjem dijelu prvenstva 1990./1991. nije registrirano nijedno skandiranje ili pjevanje u kojem bi se spominjala ta ili neka druga politička stranka. Analiza dinamike pjevanja i skandiranja pripadnika Torcide dopušta zaključak kako se broj navijanja s tim sadržajem, a u tom sklopu i onih pjevanja i skandiranja u kojima dolazi do izražaja verbalno nasilje, povećao u skladu s ukupnim pogoršanjem političke i socijalne situacije u bivšoj Jugoslaviji.

Drugi sadržaji navijanja. Torcidaši su najčešće pjevali hit Miše Kovača: „Dalmacija u mom oku“. U onom koje se odnosilo na religiju, registrirana su samo 4 prijeteca pjevanja: „Mi smo svetom Duji obećanje dali, bacit ćemo suzavac i na Marakani“. Za razliku od toga, u vezi s pjevanjima i skandiranjima koja su se ticala sudaca i policije, u svim registriranim jedinicama ustanovljena je prisutnost verbalnog nasilja. Što se tiče sudaca, takvi verbalni istupi kretali su se od „klasičnog“ navijačkog, do vrijeđanja arbitra na nacionalnoj osnovi. Takve uvrede uglavnom su upućivane nakon nekih odluka sudaca za koje je Torcida smatrala da je njima zakinut Hajduk. Na temelju analize skandiranja i pjevanja u vezi s pripadnicima organa reda moguće je potvrditi kako oni za navijače predstavljaju najveće neprijatelje. „Već samo pojavljivanje policije, osobito ako se radi o većem broju, ispred njihove tribine, poticalo je Torcidu, kao uostalom i druge navijačke skupine u bivšoj federaciji, na zviždanja i neukusna skandiranja i pjevanja“.⁴¹

3.2.1. Primjeri skandiranja i pjesama

Na temelju promatranja sa sudjelovanjem na utakmicama, navest ću nekoliko novijih primjera Torcide, pjesama koje su se mogle čuti na važnim utakmicama u protekle dvije godine. Kao jedna od pjesama Torcide iz 2017. godine ističe se pjesma „Zbog jedne ljubavi“ koju je uglazbila navijačka skupina Hajduka. Ista pjesma je objavljena na njihovoj službenoj YouTube stranici a danas broji više od 3 milijuna prikaza. Ova pjesma je poseban utjecaj ostavila kada su navijači pjevali istu na utakmici doigravanja za europsku ligu između Hajduka i Evertona na Poljudu. Ta

⁴¹ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 155-170.

utakmica odigrana je 24. 8. 2017. što je samo četiri mjeseca nakon što je pjesma objavljena na službenoj YouTube stranici. Stih „I nakon pobjede i kad ti ne ide, uvijek sam uz tebe“ koji se tijekom cijele utakmice čuo s tribina pravi je dokaz da je ova pjesma u kratko vrijeme postala veliki hit.

Nadalje, tu je i pjesma *Torcida*, koja je dapače navijačka pjesma, ali se po mnogo čemu razlikuje od prethodno spomenute. Naime za razliku od prethodne, ova pjesma osim Hajduka kao središta spominje i druge klubove, a ponajviše se tu misli na Dinamo jer dio pjesme glasi „Ajmo bijeli ale, ajmo bijeli ale, ajmo bijeli ale zgazite purgere.“ Iako je ova pjesma često zastupljena na stadionima, ali i na drugim okupljanjima Hajdukovih navijača, valja istaknuti kako sadržaj same pjesme nije pozitivan jer se bespotrebno spominju drugi klubovi što je u ovom slučaju zagrebački Dinamo. Također u nastavku pjesme možemo čuti i psovke na račun isto tako drugih klubova, što nikako nije dozvoljeno u navijačkim pjesmama. Ovakva pjesma Torcide na stadionu, u kojem se odvija utakmica između Hajduka i Dinama može stvoriti velike probleme jer su navijači i ovako pod adrenalinom same utakmice, stoga je upravo ova pjesma uzeta za analize kao primjer pjesme kakva nije poželjna za pjevanje na stadionu. S druge strane prva objašnjena pjesma je primjer koja je itekako poželjna za pjevanje kod navijača.

Što se tiče skandiranja valja istaknuti 3. ožujak 2018. godine kada je, na utakmici između Hajduka i Rudeša, *Torcida* u 17. minuti započela skandiranje protiv Luke Modrića. Isto je glasilo „Luka Modrić – govno maleno“, a sve to radi Modrićevo svjedočenje u aferi sa Zdravkom Mamićem. Isto tako, u istoj utakmici su tijekom skandiranja upaljene baklje, ali niti jedna od njih nije završila na atletskoj stazi a tako ni na terenu. Također treba istaknuti i kako je ovo skandiranje započela *Torcida*, ali i da je cijelo skandiranje prihvatio i ostatak navijača kako Hajdukovih tako i protivničkog tima, u ovom slučaju Rudeša. Ovo je primjer koji dokazuje da navijači različitih klubova itekako mogu biti složni u navijanju, ali i primjer zajedničkog negativnog navijanja.

Oduvijek postoji izreka kako su navijači dvanaesti igrač na terenu te kako navijačka pjesma s tribina može uvelike pomoći samoj igri nogometaša, no to često nije slučaj jer se skandiranja navijača koriste za prozivanje igrača i izražavanje bijesa na lošu igru njihova kluba. Takav slučaj je bio i 19. kolovoza 2018. godine kada je Hajduk pretrpio poraz od Gorice 2:0 te tako pao na tadašnje osmo mjesto Hrvatske nogometne lige sa samo dva boda. Tijekom odvijanja te utakmice *Torcida* je nasiljem reagirala na loše rezultate svojih navijača te stanje u Hajduku, pa su tako

prijetili samim igračima i gađali ih bakljama. Čulo se skandiranje „Dobit ćete batine.“, ali i razne psovke na račun očito ne dovoljno dobre igre Hajdukovih igrača. Torcida je verbalno napala i kapetana momčadi Zorana Nižića, koji iz utakmice u utakmicu odbija igrati jer mu klub nije dopustio transfer u Tursku. Spomenuti je tu utakmicu gledao iz svečane lože što je dodatno razljutilo navijače zbog čega je istom skandirano „Imaš li fibru?“ Valja istaknuti i kako su navijači sa zapadne tribine od Uprave kluba tražili da zaštiti igrače. "Spustite se vi na teren, neka vas gađaju bakljama...", vikali su navijači čelnicima Hajduka u loži.

U drugom dijelu utakmice Torcida je prestala s navijanjem i spustila se prema ogradi na sjeveru. Zavladao je tišina. Kasnije se čula pjesma "Ne mogu ti to oprostiti..." pa su isti mahali zastavama i bakljama koje su pobacali u teren. Na tribinama je tada bilo nešto više od jedanaest tisuća gledatelja.

Navijači su razvili transparent u spomen na preminulu legendu Hajduka Zvonka Begu, uz poruku aktualnim igračima: "Ovi danas samo trče, a ni to kako bi tribalo" koji možemo vidjeti i na slici 7.

Slika 7 – transparent u spomen Zvonka Bege

Izvor:<https://www.index.hr/sport/clanak/navijaci-hajduka-napali-upravu-zbog-nasilja-torcide-neka-vas-gadjaju-bakljama/2018457.aspx> (20.9.2018.)

Za kraj ovih primjera ćemo istaknuti i popularnu pjesmu *Dalmatinac sam*, koju izvodi Mladen Grdović. Spomenuti se često zna pojaviti na raznim utakmicama pa tako navijači i uživo mogu čuti izvedbu ove pjesme. Dakako ako se ne izvodi uživo, izvode ju i sami navijači kojima je ova pjesma posebno zanimljiva jer govori o Dalmaciji čije je središte dakako Split iz kojeg je naravno i Hajduk. Valja ipak istaknuti kako kod ove pjesme nije riječ o izvornoj navijačkoj pjesmi, već navijači koriste ovu pjesmu kod navijanja ili skandiranja. Ista je stvar i s već spomenutim hitom Mate Miše Kovača *Dalmacija u mom oku*. Ovi primjeri pokazuju da postoje pjesme koje su pozitivne i negativne. Da postoje one koje se mogu primjenjivati u različitim kontekstima (npr. Dobit ćete batine) ali i one koje se odnose na specifične nedavne događaje, prigodne (Modriću, ... Imaš li fibru). Zatim postoje navijačke pjesme koje su posvećene klubu i koje se pjevaju u različitim prilikama (one dvije prve), ali i druge koje se često pjevaju, a te su u slučaju Torcide vezane uz kulturni i identitetni pojam Dalmacije (Grdović i Mišo Kovač).

3.3. Fizičko nasilje kao vrhunac navijačke ekspresije

U Hrvatskoj se u posljednjih dvadesetak godina znanstveni interes za presijecanje sporta i nasilja kao društvenih fenomena ponajprije izražavao upravo kroz istraživanja nasilja ekstremnih nogometnih navijača i njihovih skupina. Razloge za to treba tražiti i u tome što je po prisutnosti navijačkog nasilja Hrvatska od početka osamdesetih godina prošloga stoljeća prilagođena situaciji u zemljama EU, ali u posljednjem razdoblju nije europeizirana u pogledu smanjivanja tog problema, odnosno u pogledu djelotvornosti javne politike i drugih aktivnosti njegova suzbijanja.⁴²

Navijačko nasilje moguće je definirati kao „izravno narušavanje tjelesnog i moralnog integriteta sudionika u nogometnoj priredbi i drugih osoba, te oštećivanje i uništavanje simbola, predmeta i objekata, koje se iskazuje kao fizičko i verbalno nasilje“.⁴³

Može se ustvrditi kako se fizičko nasilje članova navijačkih grupa javlja u raznim oblicima. Na te oblike bitno utječu razni faktori, i to subjekti i objekti ekscenog ponašanja, oblici nasilja te predmeti koji se u tu svrhu koriste. Kao subjekti, tj. počinitelj i neposredni sudionici,

⁴² Lalić, D., Biti, O. (2008). Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i Hrvatskoj. *Politička misao*, god. 45, br. 3.4, str. 247.

⁴³ Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija, str. 173.

funkcioniraju s jedne strane pojedinci ili manje skupine, a s druge strane veće grupe navijača. Objekti nasilja su raznovrsni. U prvom redu, žrtve incidenata bivaju ljudi, i to:

1. Pripadnici grupe iz koje dolaze počinitelji i drugi navijači kluba koji izgređnici simpatiziraju.
2. Članovi suparničkih skupina i ostali navijači drugih klubova.
3. Igrači, treneri i drugi neposredni akteri nogometne igre.
4. Pripadnici policije i redari na utakmicama.

U objekte nasilja spadaju i razni simboli, predmeti, vozila, objekti i drugo, koji se oštećuju i uništavaju tijekom navijačkih izgređa. Predmeti koje navijači koriste prilikom izgređa najčešće su kamenje, a zatim i ostali predmeti koji se bacaju, štapovi zastava, palice, pirotehnička sredstva i slično. „Hladno“ oružje se u navijačkim sukobima rijetko koristi, ali mnogi navijači u dane odigravanja utakmica, posebno onih koje njihov klub igra u gostima, nose noževe.

Slika 8. Torcida bakljadom prekinula utakmicu i nasiljem reagirala na loše rezultate

Izvor: <https://sportarena.hr/nogomet/hrvatska/torcida-opet-zasipala-teren-bakljama-ali-ovoga-puta-uz-ruzne-povike-prema-svojim-miljenicima/> (04.09.2018.)

Oblici nasilja su sljedeći: tučnjave, kamenovanja, bacanja raznih predmeta, oštećivanje i razbijanje simbola, predmeta i objekata te upadi na teren. Na temelju navedenih elemenata, izvodi se sljedeća klasifikacija oblika tjelesnog nasilja pripadnika nogometnih navijačkih skupina:

1. pojedinačne tučnjave,
2. grupne tučnjave,
3. bacanje kamenja i raznih predmeta na druge navijače i policiju,
4. bacanje pirotehničkih sredstava i drugih predmeta na teren,
5. upadi u teren,
6. oštećivanje i razbijanje predmeta, vozila i objekata,
7. paljenja zastava i drugih simbola.

Nakon većine susreta, organi reda zadržavali su Torcidu na stadionu u prosjeku sat vremena, dok se gužva ne raščisti i ne prođe opasnost od masovnih sukoba. Sami Torcidaši teško su podnosili posvemašnju kontrolu organa reda u Beogradu nad njima, koja je išla toliko daleko da im pri kraju dvije utakmice nisu dopuštali ni da navijaju, a one koji se nisu htjeli samo tome pokoriti privodili su uz uporabu sile. Čvrsti nadzor policije nad gostujućim navijačima dolazio je do izražaja i u Splitu. Putovanje od mjesta odigravanja utakmice do Splita gotovo je lišeno tjelesnog nasilja. Osnovni uzrok tome leži u umoru samih navijača, koji tijekom putovanja uglavnom spavaju. Tek jednom je došlo do tučnjave, i to pri samom izlasku iz Mostara, kada je nakon kamenovanja vozila više pripadnika Torcide izašlo iz autobusa i istuklo počinitelja, nakon čega je intervenirala policija i privela jednog osobito agresivnog navijača iz Splita. No, kada se putuje autobusom, pri povratku u Split gotovo redovito dolazi do krađa i drugih incidenata u usputnim gostionicama i prodavaonicama. Tako je, npr., prilikom povratka s neodigrane utakmice u Sarajevu u veljači 1991. dio Torcidaša krao žestoka pića i druge predmete u prodavaonici pokraj benzinske crpke u Blažuju. Pokazalo se kako cjelinu navijačke aktivnosti Torcide i karakterističnog grupnog rituala kontinuirano prati sudjelovanje u raznim oblicima tjelesnog nasilja.⁴⁴

⁴⁴ Lalić, D., Biti, O. (2008). Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i Hrvatskoj. *Politička misao*, god. 45, br. 3.4, str. 171-196.

ZAKLJUČAK

Svaki klub ima svoju navijačku skupinu pa tako i Hajduk, kod kojeg se ista naziva Torcida. Torcida nije nastala preko noći, već je ona rezultat niza razloga koji su se događali od povijesti pa do danas. Ako se zadržimo na samoj povijesti ovdje treba istaknuti kako u današnjim navijačkim skupinama ima puno manje mladih nego prije u prošlosti. Od povijesti pa do danas mnoga su se individualna imena navijača istaknula kao utjelovljenje jedne posebne privrženosti svom voljenom klubu popraćenu visokom sentimentalnošću te su zdušno ovjekovječena u ime same skupine kao jedan svojevrsan simbol i obrazac kolektivne Torcidine težnje za takvu vrstu potpore svom voljenom klubu. Jedan od njih je svakako Pavao Grubišić Čabo. Ovo ime ušlo je u imena legendi Hajduka, a isti je težio ravnopravnosti kako Hajduka tako i njegove navijačke skupine. Ovaj bivši tajnik Hajduka je postao itekako poznat jer se zalagao za veća prava i veću organizaciju u samom Hajduku. U ovom završnom radu smo uvidjeli brojne podatke i slike o Torcidi od njenog nastanka pa sve do danas. Sve to daje nam jasnu sliku kako ova navijačka skupina spada u jedne od najvećih i najposebnijih navijačkih skupina u Hrvatskoj. Isto tako možemo zaključiti i jedan glavni cilj Torcide, a to je da u svakom pogledu budu uz svoje igrače i da ih bodre do kraja. Naravno, u nogometu, kao i u svakom drugom sportu, ne pobjeđuje uvijek tim koji bismo mi željeli da pobijedi, pa tako ni Hajduk uvijek ne može ostvariti dobre rezultate u utakmicama. Uvidjeli smo već kako u takvim situacijama sami navijači znaju biti šlag na torti u lošim trenucima, jer isti skandiraju loše izjave, psuju ili pripremaju uvredljive slogane na račun loše izvedbe igrača. Ovakvo ponašanje navijača je donekle uobičajeno za sport i za nogomet kao glavnu sporednu stvar na svijetu, Iako je nešto uobičajeno ne znači da isto mora biti i dopustljivo. Naime svaka navijačka skupina, ali i svaki navijač bi se prilikom sudjelovanja u skandiranju psovki i sličnih vulgarnih ispada trebao zapitati je li na takav način, takvim gestama može uistinu pomoći svom voljenom klubu te tko je glavni krivac za moguće loše nogometne predstave i nekompetitivnost. Navijači ponekad tako reći bez razloga napadaju igrače, pa čak i upravu kluba. Svaki čovjek ponekad ima loš dan, no taj loš dan nikako ne smije utjecati na to da i drugi dani budu loši. Svaki čovjek donosi samostalno odluku za koji klub će navijati te kojem klubu će pridonijeti svojim navijanjem s tribina ili pak samostalnim bodrenjem s nekog drugog mjesta. Ritualno ponašanje pripadnika Torcide i drugih navijačkih grupa u bivšoj Jugoslaviji moguće je analizirati na tri razine ekspresivnoga provođenja navijačkog rituala: razini vizualne ekspresije, razini verbalne ekspresije i razini ekspresije tjelesnog nasilja kao vrhunca tog rituala. Nitko drugi

ne može ovakvu odluku donijeti umjesto nas, niti umjesto koga drugog. Iako se omiljeni klub, kod ljudi, najčešće poklapa s mjestom stanovanja pa tako Splitsani navijaju za Hajduk i slično, to ne mora biti uvjet. Naime postoji mnogo slučajeva u kojima ljudi žive u jednom gradu, a navijaju za klub iz nekog potpuno drugog grada, što je sasvim u redu jer svaka osoba sama donosi odluku o tome. Za kraj ovoga zaključka valja istaknuti kako je Torcida kao navijačka skupina nastala još 1950. godine, a do danas je promijenila i broj članova i razne elemente. No isto tako valja istaknuti kako je to i danas ista ona Torcida kojoj je cilj biti uz Hajduk i u dobru i u zlu.

LITERATURA

1. Bjelajac, S. (2006). *Sport i društvo*. Split: Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti i kineziologije Sveučilišta u Splitu.
2. Bodin, D. (2013). *Huliganstvo*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
3. Čaljkušić, M. (2015). Identitet nogometnih navijača: Politika, (ne)fluidnost i buđenje lokalnog i nacionalnog identiteta. *Kazivač: časopis za etnološke i kulturnoantropološke teme*, god. 1, br. 1, str 47-63.
4. Domljanović, K. (2006). Sportski junaci kao nacionalni simboli - Split najsportskiji grad Hrvatske. *Povijesno naslijeđe i nacionalni identitet: Zbornik*. Zagreb: Zavod za školstvo Republike Hrvatske. str. 136-144
5. Körbler, J. (2015). *Zatajena povijest Hajduka. Torcidu su 1950. osnovali agenti Udbe i oficiri JNA*. URL: <https://www.jutarnji.hr/globus/zatajena-povijest-hajduka-torcidu-su-1950.-osnovali-agenti-udbe-i-oficiri-jna-i-to-u-zagrebu-ne-u-splitu/180742/> (20.08.2018.)
6. Lalić, D. (2011). *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: Profil multimedija.
7. Lalić, D., Biti, O. (2008). Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i Hrvatskoj. *Politička misao*, god. 45, br. 3.4, str. 247-272.
8. Obradović, Đ. (2007). Nasilnici stvaraju medijski događaj: Etičnost pisanja o nasilju na nogometnim utakmicama. *Medianali*, god. 1, br. 1, str. 45-71.
9. Osamdesete. URL: <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/osamdesete/> (22.08.2018.)
10. Pavičić, J. (2011). *Druga istina o Dinamovoj Torcidi*. URL: <https://www.slobodnadalmacija.hr/sport/hajduk/clanak/id/149615/jurica-pavicic-druga-istina-o-dinamovoj-torcidi> (20.08.2018.)
11. Perasović, B., Bartoluci, S. (2007). Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu. *Sociologija i prostor*, god. 175, br. 1, str. 105-119.
12. Perasović, B., Mustapić, M. (2013). Football supporters in the context of croatian sociology: Research perspectives 20 years after. *Kinesiology*, god. 45, br. 2, str. 262-275.
13. Perasović, B., Mustapić, M. (2014). Football, politics and cultural memory: The case of HNK Hajduk Split. *Culture*, br. 6, str. 51-62.
14. Večernji.hr (2018). Jeličić žestoko oprao izvršnog direktora HNS-a: Zahrdao je jer je često u Osijeku. URL: <https://www.vecernji.hr/sport/jelicic-zestoko-oprao-izvrnog-direktora-hns-a-to-je-apsurdno-1230598> (28.08.2018.)

15. Veljak, L. (2014). Metafizički temelji i politika identiteta. *Kultura i identitet*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 55- 75.
16. Vrcan, S. (2003). *Nogomet - politika - nasilje: ogledi iz sociologije nogometa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

POPIS ILUSTRACIJA

Slike

Slika 1. Osnivanje Torcide	6
Slika 2. Nastavak djelovanja u ilegali	8
Slika 3. Torcida se obnavlja, 1981.	10
Slika 4. Transparenti - Torcida, Šibenik.....	25
Slika 5. Torcida - navijačke zastave	27
Slika 6. Torcida - šalovi	29
Slika 7. Transparent u spomen Zvonka Bege.....	34
Slika 8. Torcida bakljadom prekinula utakmicu i nasiljem reagirala na loše rezultate	36

Grafikoni

Grafikon 1. Raspoređenost članova Torcide po stadionu	15
---	----